

יעקב צנוע

יעקב צנוע (או ג'מס סאנא, כפי שהיה נהוג לקרוא לו), נולד בקאהיר ב-1839, התחנך בבתי-הספר של הקהילה היהודית וכן קיבל שיעורים בדת האיטלאם אצל מורים פרטיים. אביו היה מזכירו של הנסיך אחמד פחה יפן, נכדו של מוחמד עלי, מייסד שושלת המלוכה במצרים החדשה. הלה שלח אותו על חשבונו להמשך לימדיו באיטליה, שם שהה צנוע שלוש שנים, בהן למד ציור, מוסיקה ותיאטרון. באותה תקופה מת עליו אביו ובשובו נאלץ היה לעבוד לפרנסת המשפחה כמורה פרטי לבני השכבה העליונה. בשנת 1868 נתמנה מרצה בבית-הספר הגבוה לאמנויות ומפקח על בתי-הספר הממשלתיים. שנתיים לאחר-מכן, ב-1870, ייסד את התיאטרון הסאטירי הראשון במצרים, שהיה גם התיאטרון הערבי הראשון. עד אז הכירו במצרים את התיאטרון באמצעות להקות זרות, בעיקר צרפתיות, אשר הציגו לפני קהל מובחר, המורכב מאנשי-צבא ויועצים זרים וכן קומץ קטן מאנשי-החצר. הצגותיו הראשונות שנערכו בגני אזבקייה שבקאהיר, משכו קהל רב שזו היתה לו הפגישה הראשונה עם אמנות הבימה. את הדיאלוגים כתב צנוע בשפה המדוברת ובכך עלה בידו לקרב אל תיאטרונו ציבור רחב מבני השכבה העממית; גם הנושאים שבהם טיפלו מחזותיו היו שאובים מחיי היומיום וקרובים לליבו של האיש הפשוט. ואכן, ההצלחה האירה לו פנים עוד בראשית דרכו ומקץ ארבעה חודשים ליסוד התיאטרון, שנקרא "התיאטרון הלאומי", הוזמן צנוע להציג לפני הח'דיב איסמאעיל. הלה היה כה נלהב מרמת הביצוע, שהעניק לצנוע את התואר "מולייד המצרי".

עם זאת, קשיים רבים נערמו בדרכו. קושי ראשון, שהצליח להתגבר עליו, היה תפקיד הנשים במחזות. במצרים של אז לא מקובל היה שאשה תעלה לבימה כדי לשחק לפני גברים ולכן נאלץ היה צנוע למסור את תפקידי הנשים לגברים. אבל זמן-מה לאחר יסוד התיאטרון, עלה בידו לצרף אל הלהקה שתי נשים צעירות ובכך קבע תקדים שעורר נגדו את חמתם של אנשי-הדת והחוגים השמרניים. תיאטרונו הושמץ והשלטונות נתבקשו לשים קץ לחילול כבוד-האשה בפרהסייה. דבר גוסף שקומם נגדו את החוגים השמרניים, ולימים גם את אנשי החצר, הוא העזתו להתקיף אנשי שררה למיניהם, להביע אהדה לפילח המרוד ולשלח חיצי לעגו במינהגים מקודשים כגון ריבוי נשים. אבל צנוע מעולם לא נשאר חייב למשמציו, ומדי ערב היה עולה לבימה כדי להשיב להם בלשון חדה ועוקצנית ולא היה נרתע אפילו מניבול-פה, כעדות עתוני התקופה. קהל התיאטרון, שרובו היה מבני השכבות העניות, היה מקבל את דבריו בתשואות. צנוע ידע ליצור מגע בלתי-אמצעי עם הקהל, אך לעתים נוצר מגע זה שלא ביוזמתו. הוא עצמו מספר על כך בהרצאה שנשא בערוב ימיו בפאריס, שלרוב היו הצופים מתערבים במהלך המישחק, מציגים שאלות לשחקנים ולפעמים עולים אל הבימה כדי להוכיח על פניו את השחקן הממלא תפקיד של דמות שלילית. צנוע היה נאלץ להכין תשובות מאולתרות וללחוש אותן לשחקנים, וכך היתה ההצגה סוטה ממסלולה הקבוע לשמחתו של הקהל המתפקע מצחוק, אשר היה דורש בערבים הבאים לחזור על הסצינות הללו. אווירה עממית עליזה זו העניקה לתיאטרון אופי של "קומדיה דל ארטה".

תיאטרוננו של צנוע היה למעשה תיאטרון של איש אחד, שכן הוא היה המחבר, הפזמונאי, המוסיקאי, הבמאי, הלחשן ומעל לכל השחקן הראשי. "הוא יצר בכוחות עצמו בלבד תיאטרון ערבי," כתב ה"סטודיי ריווי" ב-1876. "מחזותיו הבנויים סביב דמות אחת, הכילו שפע של רפליקות המעוררות רעמי צחוק, אך לפעמים היו מסתיימים בדמעות אנושיות מרות. (...) הדבר הראוי להערצה הוא מישחקו האהוב עליו ביותר, כאשר הוא מגלם דמות של פ'לח מצרי. הוא מזדהה כליל עם הדמות, משמיע את הערותיו העוקצניות, מגלגל את צחוקו הבריא, או בוכה חרישית והדמעות זולגות על לחייו הצמוקות. אדם זה אוצר באישיותו עם שלם."

אבל תיאטרון זה לא האריך ימים. שנתיים לאחר היווסדו נסגר בפקודת הח'דיב איסמאעיל עצמו, שהיה, כאמור, מבין מעריציו. הסיבה לסגירה היתה שצנוע החל להביך את השלטון יותר ויותר בביקורתו החריפה, שגלשה לעתים קרובות מתחומים חברתיים לתחומים פוליטיים, כמו הוקעתו את השחיתות במוסדות השלטון ואת השלטונות הבריטים על כלכלתה של מצרים עקב כריית תעלת-סואץ. צנוע קשור היה באותם ימים עם ראשי התנועה הלאומית: ג'מאל אל-דין אל-אפגאני ומוחמד עבדו, ויחד עמם החל לפעול נגד חצר המלוכה. יש הטוענים, כי סגירת התיאטרון באה מיד לאחר העלאת המחזה "המולדת החירות", אשר אבד כמרבית מחזותיו. צנוע כתב 32 מחזות, מהם שרדו שמונה בלבד אשר קובצו בספר בשנת 1963. בספר זה מודפס גם המחזה האחרון שחיבר והוא "מולייר המצרי ותלאותיו", הכתוב על-פי דוגמת "ל'אמפרנטו די ורסאיי" של מולייר, שבו הוא מתאר את חיי התיאטרון מבפנים, כאשר השחקנים מופיעים בשמותיהם האמיתיים. מחזה זה משמש, בין השאר, מקור לחקר התיאטרון ובעיו"תיו הספציפיות.

שנתיים לאחר סגירת התיאטרון, נשלח צנוע בשליחות רשמית לפאריס, שתכליתה עדיין לוטה בערפל. מכל מקום, בשובו למצרים ב-1876, החל בפעילות חדשה נגד השלטון כאשר יסד עתון סאטירי, שהיה העתון הסאטירי הראשון במצרים. שם העתון "אבו נדארה", כלומר בעל המשקפיים (צנוע קצר-ראי היה ומרכיב משקפיים). גם כאן קבע תקדים כאשר הפך את השפה המדוברת לשפת עתון מדפס, דבר שנחשב בעיני החוגים השמרניים פגיעה חמורה בקדושת הלשון הערבית. לבד מהטקסטים הסאטיריים, שרובם ככולם נכתבו בידו, נהג צנוע לעטר את דפי העתון בקאריקטורות מעשי-ידיו. עתון זה הפך חיש-מהר לאחד הבמות המתסיסות נגד השלטון; פעמים אחדות נסגר וצנוע עצמו היה קרבן לשתי התנקשויות בחייו. בשנת 1878 הוצא נגדו צו גירוש מהטריטוריה המצרית ומאז הוא עשה את שארית חייו בגלות פאריס, שם המשיך להוציא את עתונו הסאטירי בשמות שונים ולשגרו בחשאי למצרים. הוא גם הוציא עתון בשמונה שפות שנקרא "לה באבאר אז'פסיין", שכל כולו כתוב היה בידו. הוא מת ב-1912.

יעקב צנוע היה אחת הדמויות הנאורות שיצאו מקרב יהדות מצרים; הוא תרם תרומה רבה לארצו ונחשב בצדק לאבי התיאטרון הסאטירי במצרים ולאבי העתונות הסאטירית המצרית. מחקרים על אישיותו ופועלו בשדה התיאטרון והעתונות נתפרסמו וממשיכים להתפרסם בערבית ובשפות אחרות, אך רב עדיין ה"נסתר מהנגלה בחייו הסוערים של איש מופלא זה

שמעון בלס